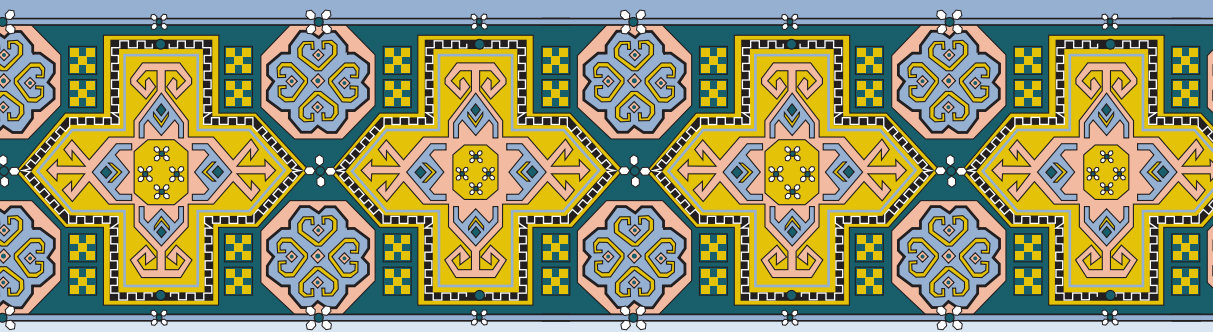
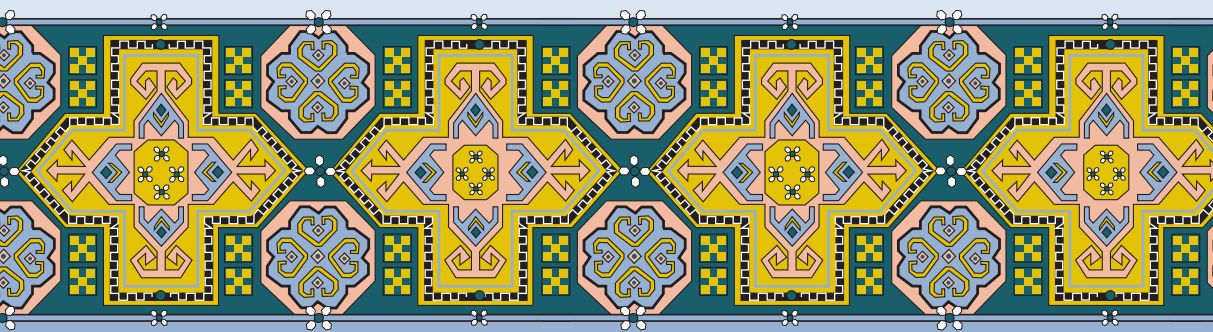

Stefan Stefanowicz Roszka
(Stepannos Stepanian Roszka)

CHRONOLOGIA, CZYLI ROCZNIKI KOŚCIELNE

Pomniki
dziejowe
Ormian **5**
polskich

**CHRONOLOGIA,
CZYLI ROCZNIKI KOŚCIELNE**

FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA ORMIAN POLSKICH

POMNIKI DZIEJOWE ORMIAN POLSKICH

5

**STEFAN STEFANOWICZ ROSZKA
(STEPANNOS STEPANIAN ROSZKA)**

CHRONOLOGIA, CZYLI ROCZNIKI KOŚCIELNE

tłumaczenie z języka staroormiańskiego Gevorg Kazaryan

przygotowanie tekstu polskiego Stanisław Ułaszek

wstęp i redakcja Andrzej A. Zięba

komentarze Gevorg Kazaryan, Andrzej Pisowicz,

Hamazasp Woskian, Andrzej A. Zięba

oraz Monika Agopsowicz

**WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA**

Kraków 2024–2025

© Copyright by Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, 2025

Recenzenci

prof. dr hab. Krzysztof Stopka, Uniwersytet Jagielloński
prof. dr hab. Zdzisław Noga, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
prof. dr hab. Ryszard Skowron, Uniwersytet Śląski

Redakcja wydawnicza
Monika Agopsowicz
Magda Kowalewicz

Redakcja naukowa i indeksy
Andrzej A. Zięba

Projekt okładki
Aleksandra Winiarska

ISBN 978-83-953439-5-7 [druk]
ISBN 978-83-953439-6-4 [online, pdf]

ISBN 978-83-8368-399-7 [pdf]
<https://doi.org/10.12797/9788383683997>

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017-2025,
nr projektu 22H 16 0433 84

Ten utwór jest dostępny na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0)

Wydawcy

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431-27-43, 12 421-13-87
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.com.pl>

FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH
ul. Świętojerska 12, 00-236 Warszawa
tel. 22 243-18-42
e-mail: fundacja.prezes@ormianie.pl
<https://dziedzictwo.ormianie.pl>

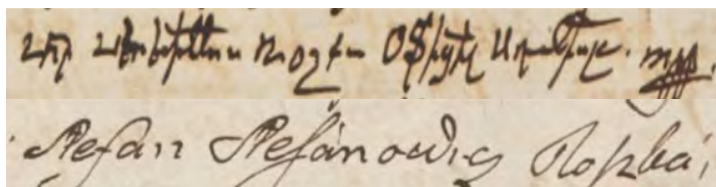
WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

FUNDACJA
KULTURY
I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH

Portret księdza Stefana Roszki „aetatis suae 63”, piszącego słowa „IESU / CHRIST[O] / DEI FILIO / SAECULORU[M] / LIBERATORI / DE / SACROS[ANCT]A / CHRISTI INCARN[ATION]E”; księga umieszczona u dołu portretu otwarta jest na karcie z napisem „Thesaurus linguae Armenae” (1633, malarz nieznany, olej, płótno, własność parafii ormiańskokatolickiej w Armenopolis (dziś Gherla, Rumunia), fot. Władysław Deńca).

Podpisy (ormiański i polski) księdza Stefana Roszki, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie: sygn. 3543, k. 114 i 116v.

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
Autor i jego środowisko	9
Zasady edycji polskiej	90
Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów	93
Tekst	113
Roczniki kościelne	116
Wiek pierwszy	116
Wiek drugi	138
Wiek trzeci	150
Wiek czwarty	160
Wiek piąty	198
Wiek szósty	224
Wiek siódmy	239
Wiek ósmy	255
Wiek dziewiąty	268
Wiek dziesiąty	280
Wiek jedenasty	297
Wiek dwunasty	313
[Wiek trzynasty]	336
Wiek czternasty	359
Wiek piętnasty	382
Wiek szesnasty	397
Wiek siedemnasty	409
Wiek osiemnasty	453

Summary	477
Streszczenie	481
Indeks osób	485
Indeks nazw geograficznych	515

WSTĘP

Autor i jego środowisko

Ksiądz Stefan Roszka jako obiekt badań

Postać i dorobek intelektualny księdza Stefana Stefanowicza Roszki wzbudziły zainteresowanie potomnych jeszcze w tym samym wieku, w którym żył i działał. Do dziś, mimo wcale licznych wzmianek w literaturze naukowej, korzystania z jego rękopiśmiennych dzieł przez różnych badaczy oraz prób spisania biografii, nie doczekał się pełnego opracowania, opartego na całym obecnie dostępnym zasobie archiwalnym, który go dotyczy, i spuściźnie autorskiej.

Pierwszą notę biograficzną o Roszce opracował Józef Epifaniusz Minasowicz, XVIII-wieczny erudyta ormiański i pisarz nowołacińsko-polski, działający w Warszawie doby króla Stanisława Augusta, powiązany ze środowiskiem Biblioteki Załuskich. Zamieścił ją w łacińskojęzycznej pracy rękopiśmiennej o dziejach Ormian w Polsce, czy raczej zbiorze wypisów, które miały mu posłużyć do napisania takiego opracowania, zatytułowanym *Memorabilia Armenica*¹. Powtórzył ją skrótowno we wstępie do swego innego dzieła, też napisanego po łacinie, wydanego drukiem². Jego informatorem był ormiański ksiądz Jakub Manugiewicz, następca Roszki na probostwie w Stanisławowie. Była to nota bardzo pochlebna i trafnie oddająca zasługi Roszki jako „virum, si qui alius in antiquitatibus sue gentis (cuius et linguam una cum latina et italica perfecte calluit) apprime eruditum”³.

¹ Biblioteca Apostolica Vaticana (dalej: BAV): sygn. Vat. Lat. 12561, J. E. Minasowicz, *Memorabilia Armenica* (dalej: *Memorabilia*), s. 206–207.

² J. E. Minasowicz, *Tetrasticha vitas singulorum archiepiscoporum Leopoliensium inclytæ nationis Armenae in Polonia brevi carmine designatia* [...], Warszawa 1762, b.p.

³ „Człowieka, jak nikt inny, niezwykle wykształconego w starożytnościach swojego narodu, którego język, wraz z łaciną i włoskim, znał doskonale” (*ibidem*).

Krótką wzmiankę o Roszce uczynił także autor pierwszej drukowanej pracy o Ormianach polskich – Franciszek Ksawery Zachariasiewicz, biskup przemyski obrządku łacińskiego, z pochodzenia Ormianin⁴. Obszerniej opisał jego zasługi dopiero ojciec Sadok Barącz, dominikanin, historyk i także Ormianin⁵. Za Barączem informacje te powtórzyli polscy encyklopedyści XIX-wieczni: Tomasz Święcki⁶, Hipolit Stupnicki⁷ i Franciszek M. Sobieszczański⁸. Od tamą hasła o Roszce regularnie pojawiały się w kolejnych encyklopediach polskich⁹.

Mniej więcej w tym samym czasie mechitarysta wenecki, ojciec Ghewond Aliszan, przypomniał opinii ormiańskiej dzieła Roszki¹⁰, a następnie ogłosił drukiem fragment jego *Chronologii*¹¹. Blisko pół wieku później inny uczony mnich ormiańskokatolicki, ojciec Hagop Daszjan, opisał drobiazgowo bogatą spuściznę rękopiśmienną Roszki, przechowywaną w bibliotece zakonu mechitarystów w Wiedniu¹². Nie miało to jednak natychmiastowego wpływu na wzrost zainteresowania badaczy postacią i dziełem Roszki. W okresie międzywojennym drobny, ale istotny wkład źródłowy w poznanie biografii Roszki

⁴ F. X. Z[achariasiewicz], *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842, s. 36, w przypisie.

⁵ S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 281–284; idem, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, s. 193–194.

⁶ T. Święcki, *Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, s. 397–398.

⁷ H. Stupnicki, *Herbarz polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów: ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie Herbarza Niesieckiego i manuskryptów*, 3, Lwów 1862, s. 21–22.

⁸ F. M. S[obieszczański], *Roszka (Stefan)*, w: *Encyklopedia powszechna*, 22, wyd. S. Orgelbrand, Warszawa 1866, s. 350–351.

⁹ Między innymi w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, 33–34, oprac. S. Gall et al., Warszawa 1914, s. 330–331.

¹⁰ Հ. Ղ. Մ. [Gh. Aliszan], *Ծառ ընթերցեալ ի հայկական ճեմարանին, տեսութիւն ի զանձ լեզուին հայոց կամ ի Ստեփանեան բառարանին*, [Wykład wygłoszony w gimnazjum ormiańskim o teorii języka ormiańskiego, czyli słowniku Stefana Roszki], „Բազմալեզու” [Pazmaweb], 1852, s. 86–95.

¹¹ Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումինիոյ* [Kamieniec. Roczniki Ormian Polski i Rumunii], Վենետիկ [Wenecja] 1896, s. 131–146.

¹² *Յուրակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Միփիթարեանց ի Վիեննա* [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu], oprac. Յ. Տաշեան [H. Daszjan], Վիեննա [Wiedeń] 1895, s. 143, 679–683.

wniósł Czesław Lechicki¹³, Eugène Tisserant zaś, późniejszy kardynał, scharakteryzował odnoszące się do Roszki zasoby Biblioteki Watykańskiej¹⁴.

Dopiero druga połowa wieku XX przyniosła zasadniczy postęp w poznaniu dorobku Roszki. W pierwszym rzędzie zasłużył się mechtarysta wiedeński Hamazasp Woskian – naszkicował on jego sylwetkę i część dorobku pisarskiego¹⁵ oraz wydał najistotniejszą z jego prac historycznych, czyli *Chronologię*¹⁶. Szkicu biograficznego autorstwa Woskiana nie sposób jednak nazwać „fundamentalnym”¹⁷, jak to niekiedy jest przedstawiane, gdyż autor nie wykorzystał większości źródeł i bynajmniej nie zebrał całości dzieł Roszki. Pojawiły się inne jeszcze analizy dorobku Roszki – głównie leksykograficznego – autorstwa Mesroba Dżanaszjana¹⁸, Eduarda Agajana¹⁹, Jana Reychmana i Edwarda Tryjarskiego²⁰, Kazimierza Roszki²¹, Jarosława Daszkiewicza²², Gaspara K. Gaspariana²³. Hasło o Roszce zamieszczone zostało też w sowieckiej encyklopedii

¹³ C. Lechicki, *Nieznany opis pierwszej wolnej elekcji sufragana orm. we Lwowie, 1711 roku*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 2, 1928, 10–11, s. 44–50.

¹⁴ E. Tisserant, *Codices armeni Bibliothecae Vaticanae – Borgiani, Vaticani, Barberiniani, Chisiani, schedis Frederici Cornwallis Conybeare adhibitis*, Romae 1927.

¹⁵ Հ. Ոսկեան [H. Woskian], *Ստեփանոս Վ. Ռօշքա* [Stepannos w[ardapet] Roszka], Վիեննա [Wiedeń] 1968, odbitka z: „Handes Amsorya”, 1965, 4–6, s. 187–206; 7–9, s. 335–346; 10–12, s. 458–466; 1966, 1–3, s. 29–44; 4–6, s. 139–150.

¹⁶ *Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակագրություն կամ տարեկանը եկեղեցականը* [Chronologia czyli roczniki kościelne Stefana Roszki], wyd. Հ. Ոսկեան [H. Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1964.

¹⁷ P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego w dawnej Polsce*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Krzysztofa Stopki, Kraków 2015, s. 123, przypis 611.

¹⁸ Մ. Ճանաչեան [M. Dżanaszjan], *Ստեփանոս Ռոշքեանի բառարանը (Քննական տեսություններ)* [Słownik Stefana Roszki (analiza krytyczna)], „Բազմավեպ” [Pazmaveb], 1955, 6–7, s. 129–138; 8–10, s. 185–191; 11–12, s. 249–255.

¹⁹ Է. Աղայան [E. Aghajan], *Հայ լեզվաբանության պատմություն. Մկրտիչ մինչև մեր օրերը* [Dzieje językoznawstwa ormiańskiego. Od początków do dnia dzisiejszego], 1, Երևան [Erywań] 1958.

²⁰ J. Reychman, E. Tryjarski, *Z leksykografii Ormian polskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, 37, 1961, s. 473–478.

²¹ K. Roszko, *Ormianie polscy jako autorzy słowników ormiańskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, 37, 1961, s. 479–483.

²² Y. Dachkewytch, „Chronique ou Annales ecclésiastiques” de Stépānos Roška, „Revue des Etudes Armeniens”, 1966, 2, s. 471–477; idem, *Les historiens arméniens en Ukraine au XVIII siècle*, „Revue des Etudes Armeniens”, 1972, 9, s. 376; obie prace przedrukowane w: Y. Dashkevych, *Armenia and Ukraine*, Lviv–New York 2001.

²³ Գ. Կ. Գասպարյան [G. K. Gasparian], *Հայ բառարանագրության պատմություն* [Dzieje leksykografii ormiańskiej], Երևան [Erywań] 1968.

ormiańskiej²⁴. Wreszcie ksiądz Grzegorz Petrowicz obszernie opisał dokonania Roszki w źródłowej pracy o dziejach Kościoła ormiańskiego w Polsce²⁵, a ponadto na podstawie źródeł watykańskich zrekonstruował jego życiorys²⁶. W Armenii w tym samym czasie Roszce sporo uwagi poświęcili Wartan Grigorian²⁷ i Bella Barsegian²⁸; Barsegian przygotowała też notę o nim do nowej encyklopedii ormiańskiej²⁹. Własne ujęcie biograficzno-encyklopedyczne zaprezentował ksiądz Tadeusz Isakowicz-Zaleski³⁰. O siedmiogrodzkiej działalności Roszki pisał węgierski historyk Kornél Nagy³¹. Życiorys Roszki zamieścił Claude Mutaflan w swej syntezie dziejów Ormian w Europie „karpackiej”, czym wniósł istotne szczegóły do poznania jego dzieł³². Znalazł też Roszka miejsce we współczesnych antologiach piśmiennictwa ormiańskiego³³.

Mimo tylu autorów i tak długotrwałego wysiłku badawczego pełne rozpoznanie losów Stefana Roszki oraz jego osiągnięć pisarskich jeszcze nie nastą-

²⁴ Հ. Ամալյան [H. Amalian], *Ստեփանոս Ռոշքա Ստեփանոսի (Ռոշքյան, Ստեփանյան, Վանինիցուցի, Վանինցուցի, Լեհուցի)* [Stepannos Roszka Stepannosi (Roszkian, Stepanian, Kamenicacy, Kamenacy, Lehacy)], w: *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան* [Radziecka encyklopedia ormiańska], 11, Երևան [Erywań] 1985, s. 137.

²⁵ G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*, 3, 1686–1954, Roma 1988.

²⁶ Idem, *Roszka Stefan*, w: *Polski słownik biograficzny*, 32, Warszawa–Wrocław–Kraków 1990, s. 255.

²⁷ В. Р. Григорян, *История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии)*, Ереван 1980.

²⁸ Բ. Բարսեղյան [B. Barseghian], *Լեհահայրության մշակութային կյանքը և գրականությունը XIV–XIX դարերում* [Życie kulturalne i literatura Ormian polskich w XIV–XX wieku], Երևան [Erywań] 1992.

²⁹ Idem, *Ստեփանոս Ռոշքա* [Stepannos Roszka], w: *Քրիստոնյա Հայաստան. Հանրագիտարան* [Chrześcijańska Armenia. Encyklopedia], Երևան [Erywań] 2002, s. 927–928.

³⁰ T. Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750–2000*, Kraków 2001, s. 81.

³¹ K. Nagy, *Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése*, w: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, 1, red. S. Öze, B. Kovács, Piliscsaba 2006, s. 39–46; idem, *Stefan Stefanowicz Roszka örmény unitus püspök erdélyi kapcsolatai*, „Erdélyi Múzeum”, 83, 2021, 1, s. 79–98.

³² C. Mutaflan, *La Saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpates*, Paris 2018, s. 224–226.

³³ Zob. na przykład: A. J. Hacikyan, G. Basmajian, E. S. Franchuk, N. Ouzounian, *The Heritage of Armenian Literature*, 3, *From the Eighteenth Century to Modern Times*, Detroit 2003, s. 120–121.

piło. Przyczyna leży zapewne w wielkim rozproszeniu źródeł do jego biografii oraz ich językowej różnorodności. Prezentowane dalej ujęcie ma na celu wnieść nieco nowego światła lub przynajmniej ładu w obu wymiarach, ale i ono musi być traktowane jako dopiero wstępne.

Młodość w Siedmiogrodzie

Stefan Roszka (1670–1739) przyszedł na świat w Kamieńcu Podolskim, na południowo-wschodnich kresach Królestwa Polskiego, w zamożnej rodzinie ormiańskiej stanu mieszczańskiego, wyznającej religię katolicką w obrządku swych przodków.

Jego rodzice, Anna i Stefan, pobrali się przed 1654 rokiem. Matka była córką Dzaruga (Caruga, Zaruga) Aksentowicza, zamożnego kupca handlującego między Turcją a Gdańskiem, ze znaczącą pozycją w hierarchii społecznej miasta z racji zasiadania w Radzie Czterdziestu Mężów tamtejszej gminy ormiańskiej. Ojciec był synem Sarkisa, a od zruszczonej wersji tego imienia (Serhij) nazywano go Serhijowiczem. Rodowe nazwisko – Roszka³⁴ – nie zawsze było stosowane. W oświadczeniu złożonym w 1656 roku przed ormiańskim sądem w Kamieńcu teść określił go jako „człowieka kupieckiego”³⁵, z racji zajmowania się handlem końmi i wołami mołdawskimi, zarówno samodzielnie, jak

³⁴ Rodzina Roszków przybyła do Kamieńca być może z mołdawskiego (rumuńskiego) obszaru językowego, gdyż swe nazwisko (protonazwisko) zapisywała czasem w mołdawskiej formie językowej: Rozkan, tak jak to zrobił w 1729 roku starszy z synów Stefana i Anny – Bogdan, dedykując tuż przed swą śmiercią rodzinny modlitewnik (*Մղախաղարիք*) swemu najmłodszemu synowi Jakubowi Józefowi, wtedy niespełna siedmioletniemu (Biblioteca del Monastero Mechitarista di San Lazzaro degli Armeni in Venezia, dalej: BMMV: sygn. 1194/1072). Na całym obszarze środkowoeuropejskim nazwisko to występowało często i w rozmaitych formach, czasem w pisowni spolonizowanej lub zmadziaryzowanej: Rosca, Roşca, Roshka, Roschko, Roska, Roška, Rosko, Roskó, Rosko-Bogdanowicz, Roskoban, Roskovan, Roskovany, Roskoványi, Rossko, Roszka, Roszkai, Roszko, Roszký, Rozska, Rozskan, Rozsko, zob. *Hungarian and Central European Genealogy and Local History Databases*, [on-line:] https://www.radixindex.com/en/surnames/alphabetical_index/ro (dostęp: 1 września 2024).

³⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne w Kijowie, dalej: ЦДІАУК): фонд 39, оп. 1, spr. 158, s. 192–193, wpis z 29 kwietnia 1656 roku.

i będąc faktorem innych kupców ormiańskich³⁶. Ponadto wraz dwoma innymi Ormianami był arendarzem zamkowym³⁷.

Anna Stefanowa Roszkowa powiła zapewne kilkoro dzieci, ale tylko o synach posiadamy bliższe dane³⁸: o Bogdanie (inaczej Aswadurze lub Deodacie),

³⁶ Do popularyzacyjnych ujęć biografii Stefana Roszki (zob. na przykład rosyjska Wikipedia: https://ru.wikipedia.org/wiki/Степанос_Рощка – dostęp: 1 września 2024) przedostały się niestety bałamutne dane autorstwa węgierskich historyków, Kornéla Nagyego i (w ślad za nim) cytowanego przez Wikipedię Bálinta Kovácsa (idem, *Az erdélyi örmények inter-regionális kulturális kapcsolatai a 17–18. Században*, w: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, Piliscsba 2008, s. 30–46). Według Nagyego ojcem Roszki był ksiądz ormiański wyznania niekatolickiego (apostolskiego), kształcony w Eczmiadynie i następnie prowadzący parafię apostolską w Kamieńcu Podolskim. Autor ten podaje nawet daty życia owego księdza: 1631–1670, co wskazuje, że myli go ze Stefanem Wartanowiczem Lehacy, wysokiej rangi dostojnikiem w Eczmiadynie, rodem ze Lwowa, faktycznie przebywającym w siedzibie katolikosów, jednak był on niezonatym mnichem, więc nie miał dzieci, nigdy do Polski nie wrócił i nie był spokrewniony z kamieniecką rodziną Roszków. Stefan Roszka, według Nagyego, miał przyjąć katolicyzm dopiero w Siedmiogrodzie, pod wpływem biskupa Oksenda Wirzyreskiego (K. Nagy, *Stefano Stefanowicz Roszka*, s. 40; idem, *Stefan Stefanowicz Roszka*, s. 83). Domysły te, niczym niepoparte, dowodzą niezajomości nie tylko dziejów rodziny Roszków, ale też sytuacji religijnej wśród Ormian w Polsce, w tym w Kamieńcu Podolskim, gdzie żadnej parafii Kościoła ormiańskiego niejednoczonego w momencie jego urodzin już nie było. Świecki stan społeczny ojca księdza Roszki powinien być znany węgierskim autorom, gdyż cytują notę o jego śmierci z *Chronologii*, w której syn obdarza go ormiańskim tytułem „baron”/„paron”, czyli: dostojny pan, a nie „der”, czyli: ksiądz (*Chronologia*, nota pod rokiem 1670).

³⁷ W księgach sądu gminy ormiańskiej Kamieńca Podolskiego znajdują się liczne wzmianki o Stefanie Serhijowiczu i jego przedsięwzięciach kupieckich. Zob. na przykład: ЦДІАУК: f. 39 op. 1, spr. 158, s. 83–84 (w 1651 roku wzmiankowany jako faktor Piotra Nuridzianowicza w handlu wołami w Mołdawii), s. 355, 357–358, 363–364, 371, 376, 387–388 (w 1656 roku spór z Janem Chocimirskim o konie, okaleczone w trakcie transportu z Mołdawii, tu też atestacja w językach mołdawskim i greckim, spisana przez bojarów mołdawskich), s. 359–360 (również w 1656 roku rozliczenie z mieszczańką Wołowcową); ЦДІАУК: f. 39 op. 1, spr. 42, s. 165, 168 (w 1658 roku spółka z Kirkorem Megerdyczowiczem i mechdesim Kirkorem Bogdanowiczem w sprawie arendy zamkowej), s. 180 (w 1659 roku wzmiankowany jako opiekun depozytu białogłowskiego). Dziękuję p. Monice Agopsowicz za udostępnienie wypisów.

³⁸ Monika Agopsowicz (eadem, *Kresowego Pokucia początek. Ormianie*, Kraków 2022, tablica 1, *Axentowicz*) przypuszcza, że najstarszym dzieckiem Roszków mogła być Anna, urodzona około 1652 roku, żona Bohosa Owanesowicza (Howanesowicza) z Ruszczuku, miasta położonego nad Dunajem (wtedy w Turcji, dziś to Ruse w Bułgarii). Jednak gdy owa Anna zmarła w Stanisławowie 9 marca 1732 roku, ksiądz Roszka (będący tam wtedy proboszczem), wpisując ten fakt do parafialnej księgi zgonów, nie odnotował pokrewieństwa z nią, choć robił to w wypadku wszystkich swych braci i dalszych krewnych,

najstarszym, urodzonym około 1654 roku; o Krzysztofie (Chaczyku, Chaczeresie), średnim, urodzonym około 1661 roku; i o najmłodszym – czyli właśnie Stefanie (Stepannosie)³⁹, który imię otrzymał na pamiątkę ojca, zmarłego 28 marca 1670 roku, czyli jeszcze przed swoim urodzeniem⁴⁰. Był więc pogrobowcem, ale nie znamy dokładnej daty jego urodzin. On sam w *Chronologii* podaje jedynie datę chrztu połączonego z bierzmowaniem w ormiańskim kościele kamienieckim: „Zostałem poświęcony 12 sierpnia [1670 roku] według starego stylu, czyli 22 sierpnia według kalendarza łacińskiego”⁴¹. Wszystkich trzech synów Anny i Stefana nazywano Stefanowiczami.

Nagła śmierć ojca sprawiła, że matka szukała oparcia w swej własnej rodzinie. Jej młodsza siostra Gertruda (Getruda), zwana potocznie Gierusią, była żoną Bernata (Bernarda) Isajowicza (Isajewicza), kupca ormiańskiego w Kamieńcu, właściciela domu przy ulicy Długiej, w tej części miasta, która podlegała jurysdykcji gminy ruskiej⁴². Brat Daniel, zwany – zgodnie z patronimicznym

zob. Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie (dalej: FKIDOP): Zbiór ksiąg stanu cywilnego i zapowiedzi przedślubnych parafii ormiańskokatolickich z dawnych Kresów Rzeczypospolitej (dalej: Zbiór ksiąg stanu cywilnego), sygn. 36, Liber defunctorum parochianorum Stanislavoviensium Armenorum (dalej: Liber defunctorum), s. 29; wszystkie cytaty z tego rękopisu pochodzą z tłumaczenia na język polski, dokonanego przez Hannę Kopczyńską-Kłos i dr Tatewik Sargsjan.

³⁹ Szerzej o rodzinie Stefana Roszki zob. A. A. Zięba, *Daniel Zarugowicz – tragiczna kariera kamienieckiego Ormianina*, w: *Ormianie polscy. Kultura i dziedzictwo. Studia i materiały źródłowe zebrane dla uczczenia jubileuszu dziesięciolecia Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich*, red. A. A. Zięba, Warszawa–Kraków 2016, s. 74; M. Agopowicz, *Ormianie kamienieccy w ostatniej ćwierci XVII wieku. Próba rekonstrukcji spisu imiennego*, „Lehahayer”, 6, 2019, s. 20, 39–40, 56, 59–60; eadem, *Ormianie kamienieccy w ostatniej ćwierci XVII wieku. Uzupełnienie spisu imiennego na podstawie kolejnych źródeł*, „Lehahayer”, 8, 2021, s. 94; eadem, *Kresowego Pokucia początek*, passim.

⁴⁰ *Chronologia*, pod rokiem 1670.

⁴¹ *Ibidem*. Sadok Barącz (idem, *Żywoty*, s. 281) jako datę urodzin Roszki podał dzień 28 marca, czyli tę, którą we wpisie do księgi zmarłych parafii stanisławowskiej, dokonany tuż po śmierci Roszki, odnotował jego następca, ksiądz Jakub Manugiewicz (FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 39). Za Barączem poszło wielu innych badaczy. Z kolei Grzegorz Petrowicz (idem, *Roszka Stefan*, s. 255) jako datę urodzin podał datę chrztu, co też jest błędem często potem powtarzanym w literaturze dotyczącej Roszki. Do tego błędu Piruz Mnatsakanyan – najwyraźniej nie posiłkując się *Chronologią* – dodała jeszcze źle obliczoną datę w starym stylu: 1 września (eadem, *Kultura języka ormiańskiego*, s. 123).

⁴² Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (dalej: ЛНН-БуІBC): sygn. f. 5, op. 1, spr. 1658, Munimenta służące tak kościołowi świętokrzyskiemu

obyczajem ormiańskim – Zarugowiczem, handlował w księstwach naddunajskich, być może nie tylko byłem i końmi, jak ojciec i szwagier, ale również towarami orientalnymi, które przynosiły o wiele większy dochód. Gertruda Isajowiczowa i Daniel Zarugowicz byli bezdzietni, więc i oni potrzebę więzi rodzinnej sytuowali zapewne w osieroconym potomstwie swej siostry – Anny Roszkowej.

Kres prosperity całej rodziny przyniosła turecka okupacja Podola (1672) – oznaczała także rozproszenie jej członków. Turcy wygnali z miasta większość tych Ormian, którzy wcześniej nie uciekli wraz z polską załogą wojskową. W ten sposób Isajowiczowie trafili do Sozopola, a następnie do Filibe (dziś: Płowdiw w Bułgarii). Bernard Isajowicz jeździł stamtąd do Stambułu i zabiegał u władz osmańskich o interesy wygnańców (1675). Czy dwuletni zaledwie Stefan też początkowo trafił wraz z matką i starszym rodzeństwem do Filibe? Brak jest danych źródłowych na ten temat, poza tylko jedną przesłanką: jako student podawał w dokumentacji uniwersyteckiej znajomość języka bułgarskiego, którą mógł posiadać w dzieciństwie właśnie w Filibe.

Po jakimś czasie znajdujemy Roszków w mieście Gyergyószentmiklós w węgierskim Siedmiogrodzie, przez Ormian polskich nazywanym Dżurdżowem (dziś: Gheorgheni w Rumunii). Tam Stefan Roszka odebrał edukację w przykościelnej szkole ormiańskiej i mając 10 lat, otrzymał cztery niższe święcenia duchowne z rąk Minasa Zilifdar-oghlu, zwanego też Tochatycym (bo pochodził z Tokatu), biskupa Ormian mołdawskich i wołoskich, również wysiedlonego przez Turków. Był to duchowny sympatyzujący z katolicyzmem. Roszka napisał potem o nim w swej *Chronologii* piękne wspomnienie: „był ascetą, żył w świętości, pościł, i do tego stopnia uwielbiał modlitwę, że codziennie odmawiał osiem kanonów Psalmów Dawidowych. Nigdy nie zdejmował z siebie ubrania i spał w nim na poduszkach. Nocami często wstawał z posłania i odmawiał psalmy, chodząc po swoim domku. Naocznym świadkiem tego wielokrotnie bywałem ja sam”⁴³.

Roszkowie zapewne śledzili wydarzenia wojenne między Ligą Świętą a Imperium Osmańskim, czekając na odzyskanie podolskiej ojczyzny przez Polskę. Dochodziły do nich wieści o bitwie pod Wiedniem w 1683 roku, zwy-

extra moenia jako też kościołowi naszemu katedralnemu ormiańskiemu (dalej: Munimenta), k. 29–30 (testament Bernata Isajowicza z 24 sierpnia 1706 roku).

⁴³ *Chronologia*, pod rokiem 1686.

SUMMARY

Chronology or Church Annals by Stefan Stefanowicz Roszka

Stefan Stefanowicz Roszka (Stepannos Stepanian Roshka) was an outstanding Armenian intellectual from Poland, liturgist, lexicographer, historian, translator, and Catholic priest, who lived from 1670 to 1739.

He was born into an Armenian merchant family in Kamieniec Podolski (Kingdom of Poland, today: Kamianets-Podilskyi in Ukraine) shortly before the city was captured by Turkey in 1672. At that time, he and his family took refuge in Transylvania, where in Gyergyószentmiklós (today: Gheorgheni in Romania), he received his basic education at an Armenian church school and was ordained to the minor orders by Minas Zilifdar-oghlu, bishop of the Moldavian and Wallachian Armenians, who sympathized with Catholicism. Around 1689, he returned to Poland to study for the Armenian Catholic priesthood in Lwów (today: Lviv). At the request of archbishop Vartan Hunanian, ordinary of the Armenian Catholic diocese of Lwów, he studied theology in Rome at the Collegium Urbanum (Pontifical Urban College for the Propagation of the Faith) from 1691. It was also in Rome that he was ordained a priest by Elia (Elijah), the Armenian bishop of Bethlehem (1700), and obtained his doctorate (1701). During his studies, he met many prominent figures of the Roman and Armenian Churches, translated letters from Armenian hierarchs and secular dignitaries (including those brought by Israeal Ori, envoy of the Armenian meliks) for Pope Clement XI, and became close to the wealthiest family of Armenian merchants from Persia, the Scerimans (Shahremanians). He returned to Poland in 1701 as a seasoned expert on Armenian rites and culture; he was fluent in Armenian, Latin, Italian, and Polish, as well as Greek and Bulgarian. In 1703, archbishop Deodat Nersesowicz, who administered the diocese of Lwów, sent him to do pastoral work in Podolia and Pokuttia, the regions with the largest Armenian settlements in Poland. He was first a dean there, residing mainly in the two largest parishes – Kamieniec Podolski and Stanisławów (today: Ivano-Frankivsk). In 1710, with the support of the Roman Curia, he sought the position of Armenian archbishop of Lwów, but was unsuccessful due to resistance from the Armenian community in this city. In 1718, the new archbishop, Jan Tobiasz Augustynowicz, appointed him as an official, i.e., the bishop's

judge in that part of the diocese which had previously been under his authority as dean. In 1719, he also became parish priest in Stanisławów. In 1729, he was general visitor of the Armenian Catholic parishes in Transylvania. The plan to make him bishop there failed due to opposition from the local Roman Catholic bishops. He died in Stanisławów.

Throughout his life, Roszka collected books and manuscripts and created the latter. He documented his life, took notes of lectures he attended in Rome, wrote down words from Armenian readings, commented on the history of old manuscripts, translated from Latin, recorded the lives of his parishioners, systematically compiling books of their births, marriages, and deaths, and corresponded with numerous personalities. Many of his writings are now valuable sources for the history of Polish Armenians and their Church. He is the author of only one printed work – penitential reflections entitled *Դմռն նորոնյօթաւն Գլունօնյ* (*The Gates of Divine Mercy*), published in Venice in 1702 at the expense of the Sceriman family. The rest of his works remained in manuscripts, most of which are now held by: the Mechitarist Libraries in Vienna and Venice, the Foundation for the Culture and Heritage of Polish Armenians in Warsaw, Matenadaran in Yerevan, and the Vatican Library. These include textbooks on theology and philosophy, translations of religious texts, revised versions of the liturgical books of the Armenian Catholic Church, and dictionaries (Armenian-Latin and Latin-Armenian, as well as Polish-Armenian and Armenian-Polish).

Roszka's most ambitious historical work is *Ժամանակագրություն կամ տարեկանը էքղեղականը* (*Chronology or Church Annals*), the autograph of which is kept in the library of the Mechitarist Fathers in Vienna (ref. no. 266). Roszka began writing it at the end of his life, so he did not manage to finish and edit it. For this reason, there are mistakes, errors in dating, inconsistencies, unfinished sentences, and abbreviations that are not always legible. Roszka's intention was to present the history of the Armenian nation and Church from the 1st century to the beginning of the 18th century, following the example of cardinal Cesare Baronio's work, popular in Europe, entitled *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198* (*Ecclesiastical Annals from the Birth of Christ to the Year 1198*), which was published in twelve volumes between 1588 and 1607. One of the first abridged versions of Baronio's work was made by the Italian Jesuit Giovanni Gabriele Bisciola and published for the first time in Lyon in 1602, as well as in Cologne and Venice. Roszka referred to this abridged version at the beginning of his work, and it was clearly the basis on which he relied. Each entry in the *Chronology* is dated according to the Latin calendar (first Julian, then Gregorian) and the Armenian calendar. It also gives the reigns of the kings of Armenia, followed by the catholicos and Roman emperors. Apart from Baronio, he relied on Old Armenian historians, especially Arakel of Tabriz and Moses of Khoren, as well as on the work of Clemente Galano, a Catholic missionary among the Armenians, on Armenian Christianity. When mentioning canonized persons, he referred to the Armenian and Roman liturgical calendars, which contained their short biographies. Sometimes he had access to first-rate source material, collected by himself or stored in the archives of the diocese of Lwów. He used documents that are no longer available today, as well as data taken from rare Armenian manuscripts. The most valu-

SUMMARY

able part of the *Chronology* seems to be the one concerning the history of Armenians in Poland and the Armenian Church in the 17th and 18th centuries, as it contains accounts of events that Roszka either witnessed himself or received information about from older eyewitnesses. The *Chronology* is also a source for learning about the horizons of knowledge and historical awareness of the author and his circle, i.e., an environment rooted in two cultures—Armenian and Polish—and two worlds—Oriental and Latin.

The Polish translation is based on the Vienna edition of the original *Chronology*, prepared by the Mechitarist scholar, Father Hamazasp Voskian (*Մեկիսանոսի Ռօշքայ ժամանակագրությունը կամ տարեկանք եկեղեցականք*, ed. Հ. Ոսկեան, Վիեննա 1964). The translation from Old Armenian was done by Dr. Gevorg Kazaryan (National and Kapodistrian University of Athens), the Polish text was prepared by Dr. Stanisław Ulaszek (University of Gdańsk), and the introduction, including the author's biography, was written by Dr. Andrzej A. Zięba (Jagiellonian University), who also edited the entire work. The authors of the commentaries are: Hamazasp Voskian, Gevorg Kazaryan, Prof. Andrzej Pisowicz (Jagiellonian University) and Andrzej A. Zięba. Ms Monika Agopsowicz (Foundation for Culture and Heritage of Polish Armenians) participated in the preparation of the volume. The Polish translation is accompanied by a list of bibliographic abbreviations used by Roszka, as well as an index of people and geographical names.

Keywords: Stefan Roszka, Armenian Church, history of Armenia, Armenians in Poland, Armenian historiography

STRESZCZENIE

Chronologia, czyli roczniki kościelne **Stefana Stefanowicza Roszki**

Stefan Stefanowicz Roszka (Stepannos Stepanian Roshka) był wybitnym intelektualistą ormiańskim z Polski, liturgistą, leksykografem, historykiem, tłumaczem i duszpasterzem katolickim, żyjącym w latach 1670-1739.

Urodził się w ormiańskiej rodzinie kupieckiej w Kamieńcu Podolskim (Królestwo Polskie, dziś: Kamianets-Podilskyi na Ukrainie) tuż przed zajęciem tego miasta przez Turcję w 1672 roku. Wówczas wraz z rodziną schronił się w Siedmiogrodzie, gdzie w Gyergyószentmiklós (dziś: Gheorgheni w Rumunii) odebrał podstawowe wykształcenie w kościelnej szkole ormiańskiej i otrzymał niższe święcenia kapłańskie z rąk Minasa Zilifdar-oghlu, biskupa Ormian mołdawskich i wołoskich, który sympatyzował z katolicyzmem. Około 1689 roku wrócił do Polski, aby we Lwowie uczyć się na księdza obrządku ormiańskokatolickiego. Studia teologiczne na polecenie arcybiskupa Vartana Hunaniana, ówczesnego ordynariusza ormiańskokatolickiej diecezji lwowskiej, odbywał od 1691 roku w Rzymie w Collegium Urbanum przy Kongregacji Kościołów Wschodnich. W Rzymie też otrzymał święcenia kapłańskie z rąk Elii (Eliasza), ormiańskiego biskupa Betlejem (1700) i uzyskał doktorat (1701). W trakcie studiów poznał wielu wybitnych ludzi Kościołów rzymskiego i ormiańskiego, tłumaczył dla papieża Klemensa XI listy od hierarchów i świeckich dostojników z Armenii (m.in. przywiezione przez Israeala Oriego, posła melików ormiańskich), zbliżył się do najbogatszej rodziny ormiańskich kupców pochodzących z Persji – Scerimanów (Shahremanian). Do Polski wrócił w 1701 roku jako wytrawny znawca obrządku i kultury ormiańskiej; władał biegle językami: ormiańskim, łacińskim, włoskim i polskim, a także greckim i bułgarskim. W 1703 roku został przez arcybiskupa Deodata Nersesowicza, zarządzającego diecezją lwowską, skierowany do pracy duszpasterskiej na Podolu i Pokuciu, czyli w regionach największego w Polsce zasiedlenia ormiańskiego. Był tam najpierw dziekanem, rezydującym głównie w dwóch największych parafiach – Kamieniec Polski i Stanisławów (dziś: Ivano-Frankivsk na Ukrainie). W 1710 roku starał się z poparciem Kurii rzymskiej o funkcję arcybiskupa lwowskiego, lecz bezskutecznie z powodu oporu ormiańskiej gminy we Lwowie. W 1718 roku nowy arcybiskup, Jan Tobiasz Augustynowicz, mianował

go oficjałem, czyli sędzią biskupim w tej części diecezji, która podlegała mu wcześniej z racji pełnienia funkcji dziekana. W 1719 roku został też proboszczem w Stanisławowie. W 1729 roku był wizytatorem generalnym parafii ormiańskokatolickich w Siedmiogrodzie. Plan uczynienia go tamtejszym biskupem nie powiódł się z powodu sprzeciwu miejscowych biskupów rzymskokatolickich. Zmarł w Stanisławowie.

Roszka przez całe życie zbierał księgi i rękopisy oraz tworzył – dokumentował swoje losy, notował wykłady, których słuchał w Rzymie, wypisywał słowa z ormiańskich lektur, komentował historię starych ksiąg rękopiśmiennych, przekładał z języka łacińskiego, uwieczniał przypadki swych parafian, układając systematycznie księgi ich urodzin, zaślubin i zgonów, korespondował z licznymi osobistościami. Wiele z tych jego pism ma dziś wartość cennych źródeł do dziejów Ormian polskich i ich Kościoła. Jest autorem jednego tylko dzieła drukowanego – rozmyślań pokutnych pod tytułem *Դռնն արարարթաւ Լուսնոյ* (Wrota miłosierdzia Boskiego), wydanych w Wenecji w 1702 roku, sumptem rodziny Sceriman. Reszta jego prac pozostała w rękopisach, których najwięcej posiadają dziś: Biblioteki OO. Mechitarystów w Wiedniu i Wenecji, Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie, Matenadaran w Erywaniu i Biblioteka Watykańska. Są to: podręczniki do teologii i filozofii, przekłady tekstów religijnych, poprawione wersje ksiąg liturgicznych Kościoła ormiańskokatolickiego, słowniki (ormiańsko-łaciński i łacińsko-ormiański oraz polsko-ormiański i ormiańsko-polski).

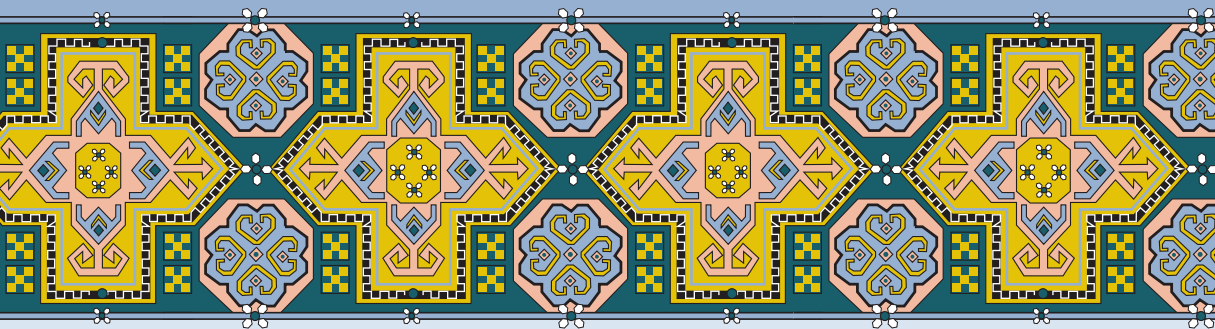
Najbardziej ambitnym dziełem historycznym Roszki jest *Ժամանակագրութիւն Կաթողիկոսի Էքեղեցիական* (Chronologia lub roczniki kościelne), którego autograf przechowywany jest w bibliotece OO. Mechitarystów w Wiedniu (sygn. 266). Zaczął je Roszka pisać pod koniec życia, więc nie zdążył ukończyć oraz zredagować. Z tego powodu zdarzają się w nim pomyłki, wady w datowaniu, niekonsekwencje, zdania niedokończone i nie zawsze czytelne skróty. Zamiarem Roszki było przedstawienie dziejów narodu i Kościoła ormiańskiego od wieku I do początków XVIII, na wzór popularnego w Europie dzieła kardynała Cesare Baronio pod tytułem *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198* (Roczniki kościelne od narodzenia Chrystusa do roku 1198), które ukazało się drukiem w dwunastu tomach w latach 1588-1607. Jedno z pierwszych ujęć skrótowych dzieła Baroniusza zostało dokonane przez włoskiego jezuitę, Giovanniego Gabriela Bisciołę i wydane po raz pierwszy w Lyonie w 1602 roku, a także w Kolonii i Wenecji. Na tę właśnie skrótową wersję powołał się Roszka już na wstępie swej pracy, widać była podstawą, na której się oparł. Każda zamieszczona w *Chronologii* zapiska opatrzona jest datą roczną według kalendarza łacińskiego (najpierw juliańskiego, potem gregoriańskiego) i ormiańskiego. Podawana jest też rachuba lat panowania królów Armenii, a następnie katolikosów, oraz cesarzy rzymskich. Daleko nie wszystkie lata otrzymały treść. Być może Roszka planował je wypełnić, ale nie zdążył. Poza Baroniuszem, oparł się na historykach staroormiańskich, zwłaszcza na Arakelu z Tebryzu i Mojżesz z Chorenu, oraz na pracy katolickiego misjonarza wśród Ormian, Clemente Galana, o chrześcijaństwie ormiańskim. Wspominając osoby kanonizowane, odwoływał się do kalendarzy liturgicznych, ormiańskiego i rzymskiego, zawierających ich krótkie zyciorysy. Niekiedy dysponował pierwszorzędnym materiałem źródłowym, zebrany

STRESZCZENIE

przez siebie lub przechowywanym w archiwum diecezji lwowskiej. Wykorzystał dokumenty dziś już niedostępne, a także dane zaczerpnięte z rzadkich rękopiśmiennych dzieł ormiańskich. Najcenniejszą częścią *Chronologii* wydaje się być ta, która dotyczy dziejów Ormian w Polsce oraz Kościoła ormiańskiego w wiekach XVII i XVIII, gdyż zawiera relacje o wydarzeniach, których Roszka był albo świadkiem albo otrzymał o nich wiadomość od starszych od niego naocznych informatorów. *Chronologia* to także źródło do poznania horyzontów wiedzy i świadomości historycznej autora i jego kręgu, czyli środowiska osadzonego w dwóch kulturach – ormiańskiej i polskiej, oraz w dwóch światach – orientalnym i łacińskim.

Podstawą przekładu polskiego jest edycja wiedeńska oryginału *Chronologii*, dokonana przez uczonego mechitarystę, o. Hamazaspa Voskiana (*Մեխակաբեկ Բազմաբանի Քրոնոլոգիան*, ed. Հ. Ռսկեան, Վիեննա 1964). Przekład z języka staroormiańskiego wykonał dr Gevorg Kazaryan (National and Kapodistrian University of Athens), tekst polski przygotował dr Stanisław Ulaszek (Uniwersytet Gdański), wstęp, zawierający biografię autora, napisał dr hab. Andrzej A. Zięba (Uniwersytet Jagielloński), który też całość zredagował. Autorami komentarzy są: Hamazasp Voskian, Gevorg Kazaryan, prof. Andrzej Pisowicz (Uniwersytet Jagielloński) oraz Andrzej A. Zięba. Przekład polski opatrzony został spisem skrótów bibliograficznych, zastosowanych przez Roszkę, a także indeksem osób, nazw geograficznych i terminów etnicznych.

Słowa kluczowe: Stefan Roszka, Kościół ormiański, historia Armenii, Ormianie w Polsce, historiografia ormiańska

Pomniki
dziejowe
Ormian
polskich

5

FUNDACJA
KULTURY
I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

ISBN 978-83-953439-5-7

9 788395 343957

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

